

КОХАННЯ ТА ЕРОТИКА У ФІЛОСОФІЇ ҐЕНДЕРУ Л. ТОЛСТОГО (НА МАТЕРІАЛІ ЕПІТЕТНИХ СТРУКТУР «КРЕЙЦЕРОВОЇ СОНАТИ»)

У повісті Л. Толстого «Крейцерова соната» активно функціонують парні епітети, трійчатки епітетів та епітетні ланцюжки у розкритті образів кохання та еротичного. Розглядаються та порівнюються епітетні структури, пов'язані із зображенням чоловіка та жінки, а також їх взаємовідносин у сполученні яких створюється та філософська категорія кохання, яка цікавила письменника і закріплена, зокрема, в художній творчості Л. Толстого пізнього періоду.

Ключові слова: градація, епітети, епітетні ланцюжки, епітетні структури, парні епітети, трійчатки епітетів.

В повісті Л. Толстого «Крейцерова соната» активно функціонують парні епітети, трійчатка епітетів та епітетні ланцюжки в розкритті образу любові та еротичного. Розглядаються та порівнюються епітетні структури, пов'язані із зображенням чоловіка та жінки, а також їх взаємовідносин в сполученні яких створюється та філософська категорія любові, яка цікавила письменника і закріплена, зокрема, в художній творчості Л. Толстого пізнього періоду.

Ключевые слова: градация, эпитеты, эпитетные цепочки, эпитетные структуры, парные эпитеты, тройчатки эпитетов.

In the novella The Kreutzer Sonata by Leo Tolstoy pairs of epithets, forks of epithets and epithet chains are very actively used to create erotic and love images. The epithet structures, representing men and women are examined and compared in the paper. The research opens the way to better understanding of the category of love in L. Tolstoy's later works.

Key words: gradation, epithets, chains of epithets, epithet structures, pairs of epithets, forks of epithets.

Дослідження теми духовного та плотського кохання в творчості Л. Толстого в численних працях закордонних філологів, як правило, пов'язується із вивченням особливостей зображення жінки та взаємовідносин чоловіка та жінки [10; 11]. На сучасному етапі тема кохання та філософії ґендеру в творчості Л. Толстого набуває актуальності з появою у 2000-2010 рр. дисертацій у Росії з вивчення поетики кохання в творах Л. Толстого «Отець Сергій», «Диявол», «Крейцерова соната» [3; 4]. Тема кохання в творчості Л. Толстого є складовою частиною вивчення поетики та релігійної філософії письменника у дослідженнях російських філологів [3; 4].

Актуальність звернень до теми кохання та сексуальності в творчості Л. Толстого зберігається на Заході, яскравим прикладом є, зокрема, монографія американської дослідниці О. Матич («Еротична утопія: Нова релігійна свідомість і fin de siecle в Росії») [6]. Дослідження теми кохання включає аспекти вивчення поетики творів Л. Толстого: поетичних засобів зображення – тропів. Вивчаючи твори різних періодів творчості Л. Толстого, О. Матич виділяє специфічні особливості епітетів письменника. Так, наприклад, у романі «Анна Кареніна» епітет «*распластанная*», на думку О. Матич, є втіленням ідейно-філософських віань

епохи. О. Матич, вбачає в епітеті «*распластанная*» «нігілістичну метафору розпластанної жаби, проголошену Дмитром Писаревим символом спасіння і оновлення російського народу» [6]. Хоча дослідники часто звертаються до аналізу епітетів у системі літературно-художніх творів письменника, та відчувається брак робіт, присвячених окремим дослідженням епітетів в організації поетики художніх творів Л. Толстого пізнього періоду. Як справедливо відзначив О. Веселовський, «історія епітета є історія поетичного стилю в скороченому виданні» [2, с. 59]. Тому надзвичайно важливим носієм «поетичного стилю» в літературно-художньому творі вбачається вивчення епітету, як його мінімального контексту (означення+означуване=епітетна структура), так і складних модифікацій епітетів (парних епітетів, трійчаток епітетів, епітетних ланцюжків).

Повість «Крейцерова соната» (1887-1889) припадає на пізній період творчості Л. Толстого (1880-1910-х років). Назва «Крейцерова соната» містить аллюзію, натяк на причетність художнього твору до мистецтва музики. Поетика зображення музики в повісті обмежується характеристиками «*страшная вещь эта соната*», «*страшная вещь музыка*» [7, с. 61]. Саме музика, на думку М. Щеглова є вирішальним поштовхом для здійснення вбивства головним героєм

свої жінки [9]. Перше престо головний герой повісті «Крейцера соната» оцінює як чуттєвий вплив, не спроможний до позитивного впливу на людину: «Говорят, музыка действует **возвышающим** душу образом – вздор, неправда! Она действует, **страшно** действует, я говорю про себя, но **вовсе не возвышающим** душу образом. Она действует **ни возвышающим, ни унижающим** душу образом, а **раздражающим** душу образом» [7, с. 61]. Особливості чуттєвості сприймання музики Позднішевим містять епітети прості за структурою «**страшно** действует», «**вовсе не возвышающим** душу образом», а також більш розгорнуті за структурою – трійчатки епітетів «**ни возвышающим, ни унижающим** душу образом, а **раздражающим** душу образом». Парні епітети «**ни возвышающим, ни унижающим** душу образом» у структурі трійчаток епітетів здатні створити семантичну градацію, протиставлені простому за структурою епітету «**раздражающим** душу образом». Вплив музики на головного героя зафіксований в двоєдиних та триєдиних характеристиках епітетів. Чуттєвість музики здатна пробудити чуттєвість і відчуття плотського кохання у взаємовідносинах музиканта-скрипаля Трухачевського з дружиною головного героя Позднішева. Саме музика на думку Позднішева здатна породити розпутний зв'язок його дружини та Трухачевського: «**И между ними связь музыки, самой утонченной похоти чувств**» [7, с. 64]. Доказом зради своєї дружини Позднішев вважає «**Эти блестящие глаза**», «**совершенная растаянность**», «**какая-то, слабая, жалкая и блаженная улыбка после того, как они кончили**» [7, с. 62]. Саме загальний стан задоволення грою та чуттєвістю музики, які відчувала його дружина, вплинули на Позднішева і стали вирішальними для нього. Музика в повісті «Крейцера соната» за своїм впливом на головного героя зображується як стихія, сила, яка здатна розбудити духовне або плотське завдяки чуттєвості та тонкій еротичності у музичних творах. Вирішальним подразником і спонукаючим до вбивства своєї дружини для Позднішева стала суміш чуттєвого в музиці «Крейцерової сонати» Л. Бетховена.

Більшість творів Л. Толстого пізнього періоду побудовано таким чином, що в експозиції твору міститься розв'язка, результат зображення. Такий композиційний прийом винесення заключної за змістом частини оповіді в першу главу охарактеризував М. Щеглов на прикладі повісті Л. Толстого «Смерть Івана Ільїча»: «Геніальне мистецтво будувати сюжет дозволило Толстому зробити кінцевий епізод драми зав'язкою, а епілог – прологом. Саме в цьому уривку починається дія і формується конфлікт усього твору» [9]. Композиційний прийом Л. Толстого, на думку М. Щеглова, часто зустрічається в музиці і «такий прийом важко уявити у літературі, особливо в епічному жанрі» [9]. Своєрідність побудови художніх творів Л. Толстого полягає в тому, що в них вдало і гармонійно поєднуються мистецтво словесне та музичне. Так, описаний М. Щегловим композиційний прийом, повністю реалізується в повісті «Крейцера соната» (1887-1889). В експозиції повісті міститься характеристика дійових осіб та головного героя, який вже здійснив злочин і розповідає про це персонажам. На початку повісті окреслюється конфлікт «людина –

жінка» («человек – женщина»). У художній літературі XVIII – початку XIX століття, а також у творчості Л. Толстого спостерігається функціонування слова «человек» у значенні «мужчина». В експозиції повісті «Крейцера соната» опис жінки в епітетних структурах розгортається паралельно характеристиці чоловіка: «**некрасивая и немолодая дама, курящая, с измученным лицом, в полумужском пальто и шапочке**» та «**знакомый, разговорчивый человек лет сорока, с аккуратными новыми вещами**». Епітети в описі чоловіка і жінки, як правило, зазнають структурного розгортання в епітетні ланцюжки: наприклад, в описі жінки – «**некрасивая и немолодая дама, курящая, с измученным лицом, в полумужском пальто и шапочке**» та в описі чоловіка – «**знакомый, разговорчивый человек лет сорока, с аккуратными новыми вещами**» [7, с. 7]. В подальшому розвитку подій у повісті зафіксоване згортання епітетних ланцюжків в пари епітетів: «**курящей дамой в полумужском пальто**», «**Господин же с аккуратными новыми вещами**» [7, с. 8]. Епітетні структури значимі в звичному для Л. Толстого прийомі «одивнення» – Л. Толстой «не називає річ її іменем, а описує її як вперше побачену, а випадок – як такий, що вперше відбувся» [8, с. 64]. Активне функціонування епітетних структур у формуванні прийому «одивнення» сприяє створенню індивідуальної для Л. Толстого поетичної візуалізації зображуваного. Семантика епітетних структур, задіяних у характеристиці жіночого персонажу мотивується потребою для створення образу жінки XIX ст., і допомагає у формуванні образу жінки феміністичного напрямку. Наприклад: «**некрасивая и немолодая дама, курящая, с измученным лицом, в полумужском пальто и шапочке**» – епітети «**курящая**» і «**в полумужском пальто и шапочке**» допомагають виявити зовнішні ознаки подібності жінок до чоловіків, яке виникло на початку XIX ст. і зафіксоване в поезії твору Л. Толстого «Крейцера соната» (1887-889). Феміністичність в образі жінки є результатом відносин дружини та чоловіка, яке формується завдяки суспільству. Тому піддруктям для формування феміністичного напрямку жінок як потреби є результатом створення нового образу в умовах існуючого суспільства. Ю. Лотман відзначав, що на початку XIX ст. молода жінка, дівчина здатна до набагато більшого аніж чоловіки, зв'язані з державним життям і службою, і сміливі чоловіки, які помирають на редурах [5]. У повісті Л. Толстого «Крейцера соната» (1887-1889) опис чоловіка і жінки/дружини значно протиставлені. Означувані «**дама**» і «**человек**» семантично протиставлені і здатні окреслити межі конфлікту повісті «Крейцера соната». Опозиція «человек»/«женщина» розгортається в риторичній діалогі двох співрозмовників – чоловіка та жінки і втілюється в епітетній структурі «**женщина – человек, и имеет чувства, как и мужчина**» [7, с. 11]. Уподібнення жінки до чоловіка – інша риса жіночих та чоловічих образів у повісті «Крейцера соната». Уподібнення жінки до чоловіка закріплене в епітетних структурах, набагато романтичний за опис чоловіка: «**некрасивая и немолодая дама, курящая, с измученным лицом, в полумужском пальто и шапочке**». Опис чоловіка, який уподібнюється жінці –

втілюється в епітетних структурах з елементами натуралізму: *«лицо пошло-хорошенькое, то, что женщины называют недурен, сложения слабого, хотя и не уродливого, с особенно развитым задом, как у женщины»* [7, с. 49]. Уподібнення чоловіка жінці і навпаки спостерігає Позднішев під час медового місяця зі своєю дружиною: *«Так все женятся, так и я женился, и начался хваленый медовый месяц. Ведь название-то одно какое подлое! – с злобой прошипел он. – Я ходил раз в Париже по всем зрелищам и зашел смотреть по вывеске женщину с бородой и водяную собаку. Оказалось, что это было больше ничего, как мужчина декольте в женском платье, и собака, засунутая в моржовую кожу и плавающая в ванне с водой»* [7, с. 28]. Деградація чоловічої подоби в творі Л. Толстого «Крейцера соната» відбувається завдяки зовнішнім показникам – переодягненого чоловіка Позднішев сприймає як *«женщину с бородой»*, а виявляється *«мужчина декольте в женском платье»*. Гостра критика чоловіків виявляється Л. Толстим не прямо. Спільно з чоловіками жінки переживають деградацію – жінка, яка не годує самостійно дитину на думку головного героя Позднішева, подібна до коня – *«раскормленная запряженная лошадь, с которой сняли узду»* [7, с. 47].

Орієнтованість повісті «Крейцера соната» на мистецтво музики відчувається не тільки через запозичення композиційного прийому з музичного мистецтва. Враховуючи особливості впливу музичного твору «Крейцера соната» Л. Бетховена на однойменну повість Л. Толстого, варто звернутись до методики С. Бураго, який прагне виділити фонічні особливості поетичного слова, пояснює особливості звукової організації в поетичних творах. На думку С. Бураго, кожна складова зображення у структурі художнього твору має свій звуковий показник. Найбільш високий рівень звучності за методикою С. Бураго припадає приголосним, зокрема, сонорним (л, м, н) – 5, найбільший рівень звучності мають голосні – 6, а також голосні під наголосом – 7 [1]. У фонічній організації трійчаток епітетів *«ни возвышающим, ни понижающим душу образом, а раздражающим душу образом»* спостерігається фонічний антиклімакс – *«ни возвышающим»* (5, 53), *«ни понижающим душу»* (5, 38), *«раздражающим душу»* (5, 37). Епітети *«ни понижающим душу»* (5, 38), *«раздражающим душу»* (5, 37), хоч і протиставлені, але мають майже однакові рівні звукових показників та дуже близькі за семантикою. Епітети *«страшная вещь музыка», «страшно действует»* підкреслюють глибокий вплив музики на головного героя. Особливості звукової організації епітетів за методикою С. Бураго дозволяють виявити ознаки фонічної градації (клімакс – антиклімакс) в епітетних структурах. Так, в епітетних структурах, які функціонують у характеристиці чоловічих і жіночих персонажів спостерігається різниця і у фонічній організації епітетних структур: клімакс в описі чоловіка – *«Господин же с аккуратными»* (4, 72) *новыми* (5, 66) *вещами»*, антиклімакс в описі жінки – *«курящей»* (5) *дамой в полумужском* (4, 63) *пальто»*.

Наявність епітетів в описі жінки XIX ст. у повісті Л. Толстого «Крейцера соната» (1887-1889) моти-

ується потребою для створення образу жінки XIX ст. Епітетні структури є ключовими і допомагають у формуванні образу жінки феміністичного напрямку, наприклад, епітетний ланцюжок: *«некрасивая и немолодая дама, курящая, с измученным лицом, в полумужском пальто и шапочке»*. Епітети *«курящая»* і *«в полумужском пальто и шапочке»* допомагають виявити зовнішні ознаки подібності жінок до чоловіків, яке виникло на початку XIX ст. і зафіксоване у поетиці твору Л. Толстого «Крейцера соната» (1887-1889). У створенні образу жінки/дружини в повісті Л. Толстого «Крейцера соната» (1887-1889) епітетні структури виявляють еволюцію жіночої статі у суспільстві XIX ст.: *«каждой красивой женщине», «не какаянибудь, а женщина, как сладкое нечто», «красивая женщина», «чудо как умна и нравственна», «женщина сладкий кусок»* згодом, вступивши в шлюбні зобов'язання стає *«женщина-жена – утлый сосуд»*, *«жена была чадолюбива и легковерна», «раскормленная запряженная лошадь, с которой сняли узду»* [7].

В образі чоловіка в повісті спостерігається диференціація між поняттям *«муж»* і *«мужчина»*, а також еволюція образу, підкреслена в епітетних структурах: *«Всякий мужчина», «нервный мужчина», «мужчины, желающие жениться»* перетворюються після вступу в шлюб за філософією Позднішева на: *«обманутый муж», «глупый, ревнивый муж», «с огаженным и ревностью и всякой злостью мужем»* [7].

Внаслідок правил, що існують у «високому» суспільстві, чоловік у шлюбі характеризується як *«обманутый муж», «глупый, ревнивый муж»*. Саме таким головний герой Позднішев замальовується в повісті «Крейцера соната». Епітетні структури у складі характеристики дружини та чоловіка, які мають шлюбні зобов'язання зазнають відчутних змін. Через існуючі в суспільстві канони дружина перетворюється на *«женщина-жена – утлый сосуд»* і *«раскормленная запряженная лошадь, с которой сняли узду»* і лише одна характеристика *«жена была чадолюбива и легковерна»* виявляє оптимістичний настрій автора у перспективі розвитку у взаємовідносинах чоловіка та дружини і суспільства в цілому.

Трактування кохання адвокатом сутнісно відрізняється від трактування дами: *«Они говорят, – вступился адвокат, указывая на даму, – что брак должен вытекать, во-первых, из привязанности, любви, если хотите, и что если налицо есть таковая, то только в этом случае брак представляет из себя нечто, так сказать, священное. Затем, что всякий брак, в основе которого не заложены естественные привязанности – любовь, если хотите, не имеет в себе ничего нравственно-обязательного»* [7, с. 13]. Створюється формула чоловічого розуміння кохання та шлюбу: *«привязанность»* + *«любовь»* = *«священное»*. У тлумаченні кохання дамою відсутня категорія моральності, в трактуванні адвоката моральність, точніше її відсутність, міститься у складному епітеті – *«нравственно-обязательного»*. Наприклад, у розгорнутій характеристиці *«любовь, если хотите, не имеет в себе ничего нравственно-обязательного»* епітетні структури фіксують традиційні відносини, які існують у сучасному суспільстві XIX ст.

Наведені приклади функціонування епітетних структур допомагають у створенні цілісного образу взаємовідносин чоловіка та жінки, а також чоловіка і дружини. Специфічні особливості взаємовідносин чоловіка та жінки/дружини здатні сформувані єдність образу кохання, плотського та духовного. Ключовим та визначальним інструментом у літературознавчому дослідженні таких особливостей є епітети. Модифікації епітетів (парні епітети, трійчатки епітетів і епітетні

ланцюжки), їх смислова диференціація в зображенні уподібнення чоловіка до жінки та звукова градація допомагають виявити спільне та відмінне в поетиці образів чоловіка та жінки/дружини в повісті «Крейцерова соната», а також визначити філософські ідеї формування гендерних відносин в існуючому суспільстві, які зафіксовані в літературно-художніх творах пізньої творчості Л. Толстого.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бураго С. Б. Музыка поэтической речи : [литературно-критический очерк] / Сергей Бураго. – К. : Дніпро, 1986. – 181 с.
2. Веселовский А. Н. Историческая поэтика / А. Н. Веселовский. – М. : Высшая школа, 1989. – 405 с.
3. Кешишев А. Г. Антиномия духовного и плотского в художественном творчестве Л. Н. Толстого 1880-1890-х годов : автореф. дис. на соискание ученой степени канд. филол. наук : спец. 10.01.01 – «Русская литература» [Электронный ресурс] / Артем Георгиевич Кешишев. – Армавир, 2010. – Режим доступа : <http://www.dissercat.com/content/antinomiya-dukhovnogo-i-plotskogo-v-khudozhestvennom-tvorchestve-ln-tolstogo-1880-kh-1890-kh>.
4. Ломакина С. А. Поэтика поздней прозы Л. Н. Толстого : Повести и рассказы 1885-1902 годов : автореф. дис. на соискание ученой степени канд. филол. наук : спец. 10.01.01 – «Русская литература» [Электронный ресурс] / Светлана Александровна Ломакина. – Елец, 2000. – Режим доступа : <http://www.dissercat.com/content/poetika-pozdnei-prozy-l-n-tolstogo-povesti-i-rasskazy-1885-1902-godov>.
5. Лотман Ю. Беседы о русской культуре. Быт и традиции русского дворянства (XVIII – начало XIX века) [Электронный ресурс] / Ю. Лотман. – СПб. : Искусство СПб, 1993. – 496 с. – Режим доступа : http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/History/Lotman/02.php.
6. Матич О. Эротическая утопия : Новое религиозное сознание и fin de siecle в России / Ольга Матич ; [авторизованный пер. с английского Елены Островской]. – М. : Новое литературное обозрение, 2008. – 400 с.
7. Толстой Л. Н. Собр. соч. в 90 т. / Лев Николаевич Толстой. – М. : Художественная литература, 1935-1958.
8. Шкловский В. Б. Искусство как прием / В. Б. Шкловский // Шкловский В. Гамбургский счет. – М. : Сов. писатель, 1990. – С. 58–72.
9. Щеглов М. Любите людей : Статьи. Дневники. Письма [Электронный ресурс] / М. Щеглов. – М. : Советский писатель, 1987. – 512 с. – Режим доступа : <http://lib.rus.ec/b/304316/read>.
10. Kopper J. M. Tolstoy and the Narrative of Sex : «A Peading of Father Sergius», «The Devil», and «The Kreutzer Sonata» / J. M. Kopper // Shade of the Giant. – Berkeley, Los Angeles, Lnd., 1989. – P. 158–186.
11. Rishin R. Allegro Tummultiosissimamente : Beethoven in Tolstoy's Fiction / R. Rishin. – Berkeley, Los Angeles, 1989. – 581 p.